

I. POGREB

I. Završna reč

Bio je to skroman obred. Sahrana je obavljena ispod lipe, u zadnjem dvorištu porodične kuće okružene visokom ogradom. Napolju su stajale pristalice i radoznalci. Njih nekoliko hiljada. Unutra, šačica prijatelja, najbliži saradnici, nekolicina novinara i još manje stranih gostiju. Lider srpskog populističkog pokreta s kraja osamdesetih godina, čovek koga veliki deo sveta smatra odgovornim za niz ratova koji su devedesetih godina besneli bivšom Jugoslavijom i prvi predsednik države koji će biti optužen i kome će se suditi za genocid i zločine protiv čovečnosti, Slobodan Milošević je, bez prisustva članova porodice i bez verskih obreda, u sumrak, brzo, položen u grobnicu od crvenkastog mermera na kojoj nema nikakvih drugih oznaka osim njegovog imena i datuma rođenja i smrti.

Nije bilo ceremonijalnih govora pre nego što je kovčeg spušten u raku. Oni su održani tog popodneva, na masovnom okupljanju na glavnom gradskom trgu u Požarevcu, gradu u unutrašnjosti Srbije u kojem je Milošević rođen. Nakon govora visokih funkcionera Miloševićeve Socijalističke partije Srbije (SPS) Peter Handke je odrecitovao pesmu koju je napisao na srpskom jeziku upravo za tu priliku.¹ Drugi strani gost, ruski general Leonid Ivašov, održao je kratak i zbrkan govor koji je ličio na poetsku oraciju s tajanstvenom porukom. Stišćući nekakav mali predmet u ruci, on je rekao da drži srce koje je bilo u Miloševićevoj zatvorskoj ćeliji, osveštano suzama njegovih najmilijih. Izveštaji kažu da je kasnije

OD VELIKE KOMBINATORIKE DO BODI-ARTA: Politički performansi Slobodana Miloševića

BRANISLAV JAKOVLJEVIĆ

*S engleskog preveli
Slobodanka Glišić i autor*

¹ Ova nenaslovljena pesma objavljena je zatim u beogradskom nedeljniku *Nin*, 23. mart 2006, str. 20. Handkeov performans imao je za posledicu skidanje njegovog komada *Putovanje u zvučnu zemlju* s repertoara pozorišta Komedi fransez.

taj mali predmet stavio u Miloševićev grob.² Novinari su takođe opširno prenosili glasine o tome da je završnom ceremonijom upravljala Miloševićeva supruga Mirjana Marković. Ona je odabrala mesto pokopa, mesto koje je u njoj budilo sentimentalne uspomene na njihovu mladost i o kojem je pisala u svojim dnevnicima objavljivanim u Srbiji u vreme kad je vladavina ovog para bila na vrhuncu.³ Ona je navodno naredila da se sviraju sovjetske revolucionarne pesme dok je sanduk spušan u zemlju. Zajedno sa sinom Markom, slušala je zvuke pogrebnog obreda iz svog moskovskog egzila.

116 Od vremena svog uspona na vlast sredinom osamdesetih godina do suđenja dvadeset godina kasnije Milošević je neprestano bio u centru moćnih društvenih drama. U tom smislu, kao javni performans i pozorišni komad, suđenje Miloševiću neodvojivo je od masovnih mitinga koje je od 1987. do 1989. godine on organizovao po Srbiji, od političke drame o raspadu jugoslovenske vlade 1989–1991. koju je televizija (naširoko) prenosila, od žestokih borbi protiv opozicije na ulicama i trgovima Beograda (1991–2000), od ratova koji su vođeni u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i na Kosovu i, konačno, od njegovog pogreba. Glavna teškoća za tužilaštvo Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju bilo je pitanje kako postaviti optužnice, pa dakle i suđenje, u odnosu na ove očigledno različite aspekte Miloševićeve političke karijere, koji su, kako se ispostavilo, mogli na zgodan način biti odvojeni i posmatrani zasebno. Na kraju, tužilaštvo je smatralo da treba odabrati pozornice rata u bivšoj Jugoslaviji kao jedinu referentnu tačku za dramu u haškoj sudnici, čime je omogućilo da sve drugo ostane skriveno iza scene. Sâmo po sebi, suđenje se pokazalo kao opširan referentni sistem, ali je taj sistem istovremeno ukazivao na samo neke stvari koje je Milošević počinio (ili nije počinio), njih je obelodanjivalo i, da, u okviru njega se o njima sudilo; tako je od pogleda javnosti uspešno sklonjeno mnogo toga što je Milošević uradio. Postavlja se onda pitanje šta je ostalo izvan zakonskog i etičkog horizonta suđenja? U nadi da ću shvatiti opšte značenje ovog obimnog i višestranog suđenja, ja ću se pozabaviti prvim i poslednjim iskazom optuženog. Nejasno značenje prvog čina ovog performansa možda će postati jasnije ako najpre pogledamo kakav je bio njegov kraj.

Milošević je 11. marta 2006. godine, oko devet sati izjutra, pronađen mrtav u zatvorskoj ćeliji u Ševeningenu u Holandiji. Umro je samo jedan dan pre

2 Tamara Skrozza, "Sahrana Slobodana Miloševića: miting pod lipom", *Vreme* br. 794, 23. mart 2006.

3 Mirjana Marković, *Noć i dan: dnevnik: decembar 1992–juli 1994*, Beograd: BMG, 1994.

treće godišnjice ubistva srpskog predsednika vlade Zorana Đinđića, čoveka koji je organizovao njegovo hapšenje i izručenje Haškom tribunalu.⁴ Po rezultatima obdukcije koju su, zajedno sa srpskim kolegama, obavili holandski lekari, uzrok Miloševićeve smrti bio je prestanak rada srca izazvan visokim krvnim pritiskom. Uzrok Miloševićeve smrti postao je narednih meseci predmet mnogih nagađanja u medijima. I pre nego što je izručen Hagu bilo je poznato da Milošević pati od visokog krvnog pritiska. Ali bilo je nešto manje poznato da je neposlušan pacijent i da je sklon alternativnim načinima lečenja.⁵ Miloševićевой smrti prethodila je tiha borba između njega i lekarske ekipe iz bolnice Bronovo u Hagu. On se često žalio na neodgovarajući medicinski tretman, a 12. decembra 2005. godine zatražio je da ga prebace u Moskvu, na lečenje u Naučnom centru Bakuljev. Na Miloševićev zahtev, uzet mu je 6. januara 2006. godine uzorak krvi i poslat na laboratorijsku analizu. Četiri dana kasnije doktor Tauv je izjavio da Milošević uzima odgovarajuće lekove, ali je problem u tome što ih njegov krvotok ne prima. Pretpostavio je da je dejstvo prepisanih lekova ometano drugim medikamentima, na primer rifampicinom koji se koristi za lečenje tuberkuloze. Jedan od mogućih scenarija bio je da Milošević nastoji da pogorša svoje zdravstveno stanje kako bi izdejstvovao prebacivanje u Moskvu. Celo to medicinsko zamešateljstvo odvijalo se pod izuzetnim političkim pritiskom: zbog visokog profila pacijenta lekari su u svojoj prepisci Miloševića nazivali g. Zomer.⁶ Ako

117

4 Đinđića su ispred sedišta vlade ubili pripadnici JSO-a, elitne policijske jedinice osnovane u vreme Miloševićeve vladavine. JSO je doživljavao kao Miloševićeva lična pretorijanska garda. Njeni pripadnici su se pokazali nemilosrdnim za vreme masovnih demonstracija protiv Miloševića u zimu 1996–1997. i u ratu na Kosovu 1999. godine. Niz nerešenih ubistava političara, ljudi iz poslovnog sveta, pripadnika zločinačkog podzemlja i novinara dostigao je vrhunac u atentatu na Zorana Đinđića. Rasprostranjeno je uverenje da je on bio poslednja Miloševićeva žrtva. Dok ovo pišem (krajem leta 2006. godine) suđenje atentatorima pred Specijalnim sudom u Beogradu naišlo je na novu prepreku zbog iznenadne ostavke glavnog sudije Marka Kljajevića.

5 U svojoj knjizi *Čuvao sam Slobodana Miloševića* upravnik Centralnog zatvora u Beogradu Dragiša Blanuša pominje da Milošević nije verovao lekarima i da se u medicinske savete svoje žene Mire Marković bezgranično uzdao kao i u političke. Vidi Blanuša 2001: 40, 47, i dalje.

6 Koliko ja znam, najpodrobniji izveštaj o zamešateljstvu vezanom za Miloševićevu smrt i sumnjama da je uzimao rifampicin objavljen je u holandskom listu *Reporter*. Vidi <http://reporter.kro.nl/dossiers/milosevic>. Poslednji pristup 4. januara 2007.

je zaista planirao da pobjegne iz zatvora u Ševeningenu kroz sopstveni krvotok, rizik je bio veoma velik. Projekat bodi-arta g. Zomera loše se završio.⁷

Gotovo odmah nakon Miloševićeve smrti porodica je počela da optužuje lekarski tim da ga je otrovao. Tim tvrdnjama suprotstavljeni su rezultati obdukcije po kojima je on umro od posledica srčanog napada. Istovremeno s tim rezultatima, u medijima se pojavilo pismo koje je Milošević 8. marta 2006. godine uputio Ministarstvu spoljnih poslova Ruske Federacije. Ovaj dokument zasluđuje da bude naveden gotovo u celosti:⁸

Smatram da su istrajni napori da se ne dopusti sprovođenje mog lečenja u Rusiji u prvom redu motivisani strahovanjem da bi detaljnije ekspertske istrage mogle ustanoviti aktivne i svesne postupke koji sve ovo vreme narušavaju moje zdravlje. To ne bi mogli da ne primete ruski lekari.

118 Kao potvrdu osnovanosti te tvrdnje navešću jedan primer. Iz dokumenta koji mi je predočen 7. marta ove godine, vidi se da je u mojoj krvi 12. januara pronađen izuzetno jak medicinski preparat, koji se, kako su sami rekli, koristi za lečenje lepree i tuberkuloze, iako za svih pet godina u zatvoru nisam primao antibiotike. Više od toga, sve to vreme nisam oboljevao ni od kakvih infekcija (osim gripa).

Pa i infekcija koja je ustanovljena pre dva meseca, ne može se drugačije nazvati osim manipulacijom. U svakom slučaju, oni koji mi daju lekove protiv lepree, nesumnjivo ne mogu da me leče. I oni, od kojih sam branio svoju zemlju u vreme rata, žele da ja začutim.

Poštovana gospodo, vama je dobro poznato da su ruski lekari, koje zasluženo smatraju najautoritativnijim u svetu, ustanovili da mi je neophodno neodložno lečenje vaskularnih glavobolja. Ja dobro znam da je to tako, pošto se zaista veoma loše osećam.

Obraćam vam se s nadom da ćete mi pomoći da se zaštitim od kriminalnih aktivnosti u ustanovi koja funkcioniše u okviru Ujedinjenih nacija.

7 Kad je reč o Haškom tribunalu, Milošević je prvi optuženik koji je svoje telo koristio u političko-sudske svrhe. Međutim, u poslednje vreme taj metod je, kao što se moglo i predvideti, dobio neke sledbenike: Vojislav Šešelj, srpski političar ultranacionalističke orijentacije i jedno vreme Miloševićev prisni saradnik, otpočeo je štrajk glađu koji je trajao od 10. novembra do 8. decembra 2006. godine. Tim postupkom je više želeo da privuče pažnju svojih glasača u Srbiji nego sudija Haškog tribunala.

8 Tanjug, 14. mart 2006.

Ovo pismo na jednoj stranici, koje je Milošević sastavio dva dana pre svoje smrti, njegova je poslednja poznata izjava u pisanom obliku. Od trenutka kad je prvi pucaj ispaljen u ratovima koji su se odvijali u bivšoj Jugoslaviji, i godinama pre toga, sve što je Milošević potpisao imalo je politički i pravni značaj. I najranija nagađanja u vezi s mogućnošću da bude optužen za ratne zločine bila su opterećena sumnjom da će se njegovo učešće u masakrima u Hrvatskoj, Bosni i na Kosovu moći dokazati. Sumnjom da je, da tako kažemo, ostavio trag u papirima. Sad bar znamo gde se taj trag završava.

Miloševićovo pismo je politički i pravni dokument. Međutim, ono i prevazilazi sopstvenu instrumentalnost baš zato što je blisko povezano s odbranom koju je Milošević gradio u Hagu. Nepremostiva razlika između njega, optuženog, i tribunala pred kojim mu je suđeno ticala se upravo mesta suđenja u odnosu na prošlost sámog optuženika i prošlost regiona Balkana, ranije poznatog pod imenom Jugoslavija. Haški tribunal, Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija kao njegov osnivač i zemlje koje pružaju finansijsku i logističku podršku tribunalu smatrali su da je ovo suđenje kruna u razrešnici krajnje nemirnog i surovog perioda u istoriji Balkana pa, prema tome, i prelom u toj istoriji; nasuprot tome, Milošević je nastojao da ga predstavi kao nastavak drugim sredstvima političkog programa koji je postojao mnogo pre nego što je podignuta optužnica u Hagu.

119

Šta nalazimo na kraju nesagledivog lavirinta kroz koji nas vodi trag Miloševićevih papira? Šta on kaže u svom poslednjem pismu? Da li ta izjava zaista prevazilazi sopstvenu svrhu, može li se smatrati političkim testamentom? Testament je volja, nalog ili zaveštanje koje sačinjavamo kad se suočimo s izvesnošću smrti. On je i svedočanstvo, pisani dokument koji treba da nadživi svog pisca. I, pre svega, testament je konstatacija, obelodanjivanje i objava, ili saopštenje i završna reč. Testament je prikladan iskaz na nesigurnoj granici između konstativnog i performativnog govornog čina. On dobija pravno dejstvo upravo u trenutku govornikovog odlaska ili odsustva. Otuda on dotiče granicu autoriteta svog pisca: pisac ne može da se pobrine za to da njegova uputstva budu sprovedena. Testament je tačka u kojoj govorni čin poverava sebe dejstvu zakona. Takvog davanja punomoćja nema u Miloševićevom pismu. Ako ovo pismo posmatramo kao konačni iskaz, onda ono, kao Miloševićev punomoćnik, pokazuje nepoverenje prema pravnoj proceduri. To nije zato što se Milošević oglašuje o legalnost, nego, paradoksalno, zato što posvećuje preteranu pažnju legitimnosti, u čemu svakako možemo videti najdosledniju crtu njegove karijere: treba se samo setiti njegovog cepidlačenja u vezi s pravilima političkog procesa upravo dok je, uspinjući se na vlast, izvodio jedan puč za drugim, ili njegove uporne tvrdnje da, pravno posmatrano, Srbija nije učestvovala u ratovima

u Hrvatskoj i Bosni, ili dovođenja u pitanje legitimnosti Haškog tribunala, o čemu svedoči i njegovo poslednje pismo.

Punomoćje, punomoćnik, legalnost, legitimnost. Pogledajmo Varonov spis *O latinskom jeziku*, knjigu VI:

Legere “odabrati ili čitati” jer su slova *leguntur* “odabrana” očima; stoga i *legati* “punomoćnici” jer su oni *leguntur* “izabrani” da bi bili poslani u ime države. Slično tome, od *legere* “odabrati”, *leguli* “odabirači” koji *legunt* “sakupljaju” masline ili grožđe [...]; pored toga, *leges* “zakoni”, koji su *lectae* “izabrani” i predloženi narodu da bi ih ovaj poštovao. Odatle *legitima* “zakonske stvari”; i *collegae* “kolege” koji su *lecti* “izabrani” zajedno i oni koji su postavljeni na njihova mesta jesu *sublecti* “zamene”; oni dodati su *allecti* “dodatno izabrani”...⁹

120 odakle onda proističe *collecta*, sakupljanje. Legalnost, legitimnost, kolektivnost. Sve to spada u sakupljanje, odabiranje, čitanje. U spektakularnom poduhvatu koji se odigrao u noći između 31. marta i 1. aprila 2001. godine Miloševića je uhapsila specijalna policijska jedinica i smestila ga u Centralni zatvor u Beogradu. Dok su se njegove pristalice svakodnevno okupljale ispred zatvorske kapije, on je čitao, uglavnom laku literaturu: knjige Roberta Ladlama *Trevejn* (na engleskom) i *Korzikanska priča* (na srpskom), *Sedmi svitak* Vilbura Smita (na engleskom), *Kapetana Hornblouera* S. S. Forestera (na engleskom), Ivu Andrića i Bibliju (na srpskom). Jedino što je moglo da mu rastereti misli bile su laka literatura i nada koju je polagao u legalnost. Kad je pomenuto izručenje Hagu, on je izjavio da veruje da predsednik Koštunica neće to dozvoliti jer je “pravnik i legalista” (Blanuša 2001: 31). Milošević je na svakom koraku pozicionirao sebe u odnosu na pitanje legitimnosti legaliteta.

Kao pravnik iz vremena socijalizma, Milošević je nasledio naročitu vrstu pravnog pozitivizma. Ako se – kao što kaže Hans Kelzen,¹⁰ jedan od najistaknutijih mislilaca koji su se bavili evropskom tradicijom pravnog pozitivizma – pravni poredak zasniva na *Grundnormi*, normi koja je fundamentalnija od samog ustava, on-

9 Marcus Terentius Varro, *On the Latin Language*, preveo Roland G. Kent, Cambridge: Harvard University Press, 1938, tom I, str. 233.

10 O etičkom rešenju pitanja legitimnosti legaliteta vidi izvanredno istraživanje tog problema u David Dyzenhaus, “Herman Heller and the Legitimacy of Legality”, *Oxford Journal of Legal Studies* (1996), sv. 16, br. 40, str. 641–666. Moja rasprava je zasnovana na tom članku i drugim tekstovima ovog autora o istoj temi: “The Legitimacy of Legality”, *University of Toronto Law Journal* (1996), sv. 46, br. 129; i *Legality and Legitimacy: Carl Schmitt, Hans Kelsen and Herman Keller in Weimar*, Oxford: Clarendon Press, 1997.

da se nadam da ne grešim kad kažem da je u socijalističkom pravu *Grundnorm* sadržana u ideji istorijskog materijalizma. To, naravno, ostavlja ogromnu prazninu između pravnog ideala i pravosudne prakse, koja se izgleda može premostiti samo kroz ličnu inicijativu. Međutim, pravu u socijalističkim državama nedostajala je baš takva praksa. Iako, po Kelzenovoj šemi pravnog pozitivizma, politika treba da nestane u pravu, u pravu socijalističke zemlje dešava se upravo suprotno: pravo nestaje u politici. Ili, drugim rečima, ono služi legitimizaciji političkog delanja. Iako je svoju političku karijeru sagradio kao “čovek odluke”, Milošević nikad nije javno zasnivao svoju legitimnost na pravnom egzistencijalizmu Kelzenovog žestokog protivnika, čuvenog vajmarskog pravnika Karla Šmita, koji je svoju ideju o legitimnosti temeljio na harizmatičkom autoritetu vođe. Ove dve ideje o legitimnosti legaliteta – pozitivistička i decizionistička – nastale su kao posledica ukidanja tradicionalnog pojma (kraljevskog) autoriteta i postepene sekularizacije države. Na vrhuncu njegove moći, imaginacija javnosti (podsticana masovnim medijima) pripisivala je Miloševiću ulogu nekog ko vraća ovaj tradicionalni model autoriteta. Upravo ta neprikladna kombinacija socijalističkog pozitivizma i tradicionalizma obeležila je Miloševićev politički autoritet. Svi njegovi postupci spadaju u pravno-politički domen. Pravni pozitivizam nalaže da ako zakon postavimo kao cilj, onda ideja legitimnosti mora da se oslanja na etiku. Iako je brižljivo insistirao na legitimnosti, Milošević je sistematski isključivao etiku iz svoje ideje o legalnosti. Od samog početka svoje političke karijere koristio je legitimnost da bi iznutra urušio pravne procese i institucije okrećući ih tako protiv njih samih i pretvarajući ih u oruđe za ostvarenje ličnih političkih ambicija.

121

U tom ključu treba čitati njegovo pismo. Formalno gledano, ono je molba i optužba. Molba: tražim da budem prebačen u Rusiju na lečenje jer je medicinska nega koju dobijam u Holandiji ne samo neodgovarajuća nego je i namerno štetna za moje zdravlje. Milošević nudi rezultate pregleda krvi – pisanje krvlju, vrhunski dokaz – kao potvrdu da je žrtva. Budući žrtva, on daje sebi pravo da goni počinitelje i traži pravdu. Otud optužba: tribunal koji mi sudi jeste “institucija” koja je upletena u “zločinačke aktivnosti”. Kao bivši predsednik države, sada lišen političkog imuniteta i obeležen kao zločinac, on za uzvrat nastoji da svoje tužioce predstavi kao zločince. U svom poslednjem pismu Milošević, optuženi i žrtva, pominje reči “braniti” i “zaštiti”. Prvu kad govori o odbrani svoje zemlje, a drugu u vezi sa svojim zdravljem. Ovakvo poistovećivanje sopstvenog tela sa državom kojom je upravljao i narodom kojim je vladao bilo je jedan od kamen-temeljaca njegove odbrane. On je nastojao, i u izvesnom stepenu uspevao, da svoje suđenje predstavi kao suđenje srpskom narodu i srpskoj državi.

Iako se, površinski posmatrano, može tumačiti kao molba za lečenje u Rusiji, Miloševićovo poslednje pismo je još jedan napad na Haški tribunal. Ono se može tumačiti kao pokušaj da se zakonski postupci prekinu i iznesu izvan sudnice kako bi se prekoračile granice zvanične optužnice. Pismo i u tom smislu ukazuje na njegovu strategiju odbrane. Ako i nije pravni dokument o volji ili testament, to pismo se može tumačiti kao Miloševićeva završna reč. Pismo ukazuje na ono što je legalno izvan domena samog suđenja. Ono prevazilazi i granice Miloševićevog života i dobija nediskurzivan, čisto ceremonijalan i performativan dodatak na pogrebu koji je ubrzo sledio.

2. Prolećne misterije

U svojoj pronicljivoj analizi državnih sahrana u francuskoj Trećoj republici Avner Ben-Amos i Ejal Ben-Ari ističu da se one mogu posmatrati kao “retorički oblici”, to jest kao “složeni performansi koji prenose poruke” (Ben-Amos i Ben-Ari, 1995: 174).¹¹ Da bi mogao početi da označava, državni pogreb mora dobiti ponovljivu ceremonijalnu formu. Ta forma se ustanovljava kroz upis moćnih simbola u svakodnevni, profani prostor i vreme: s jedne strane, program sahrane podrazumeva niz poseta mestima vezanim za istoriju države i njen postojeći politički poredak; s druge strane, naznačeni period žaljenja postaje zasebno vreme, praznik državne građanske religije. Državna sahrana je retorički oblik kojim se pohranjuje izuzetna osoba u narativ nacije. Sasvim doslovno govoreći, leš postaje lik u složenom alegorijskom životu države. U ovom alegorijskom obesmrćivanju leša uvek je, dakle, u igri izvesna međupogrebnost.¹² Državni pogreb izvlači svoju retoričku i performativnu snagu iz citata uzetih iz drugih pogreba i referenci na njih.

Miloševićeva sahrana se desila u senci veličanstvenog pogreba predsednika vlade Đinđića, Miloševićevog političkog neprijatelja, koji je i u smrti bio oštra suprotnost Miloševiću. Đinđić je ubijen kao aktivni predsednik vlade, usred dana i ispred svoje kancelarije, a Milošević je umro pod sumnjivim okolnostima, u zatvor-

11 Oni smatraju da izvor performativne moći državnih pogreba počiva u jedinstvenoj kombinaciji birokratske normativnosti i ritualističke iracionalnosti. Zanimljivo je to što je Milošević koristio upravo takvu moćnu mešavinu da bi gradio svoj uspon ka vlasti. U tom smislu, masovni mitinzi na vrhuncu njegove političke karijere bili su i prefiguracije njegove smrti.

12 “Međupogrebno” je pojam analogan pojmu “međupravno” koji je Šošana Felman uobličila po uzoru na “međukulturno” (Felman 2002: 61). Ovoj ideji vraćaju se na kraju članka.

skoj ćeliji, optužen za zločine protiv čovečnosti i genocid; prvi je doživljavao kao svetla budućnost Srbije i regiona, a drugi kao ostatak užasne prošlosti; Đinđićeva smrt je bila praćena spontanim izrazima žaljenja, a Miloševićeva kao da je produbila podelu u srpskom društvu. Ukratko, dok je nakon atentata na Đinđića postojao politički i javni konsenzus o tome da je prikladno organizovati državnu sahranu, na Miloševićev pogrebni obred direktno su se odrazile razlike u stavovima o njegovom političkom nasleđu. Skupština je odbila predlog da se organizuje državna sahrana, a gradonačelnik Beograda Nenad Bogdanović nije dozvolio pokop u Aleji zaslužnih građana. Na kraju je Milošević dobio partijski pogreb, veoma sličan komunističkim sahranama u Trećoj republici ili pogrebima “mučenika” iz redova Nacionalsocijalističke partije u Vajmarskoj republici.¹³ Miloševiću nisu ukazane državne počasti, ali ceremonija sahrane time nije bila izuzeta iz niza ponavljanja i varijacija sličnih ceremonija organizovanih u prošlosti. Međutim, umesto da joj se osigura mesto u lancu prošlih pogrebnih ceremonija, ova sahrana je dobila mesto pored njih, ako možemo da upotrebimo prostornu metaforu za ovaj izrazito vremenski fenomen. Čovek koji je vodio ratove čija su posledica bili uništeni gradovi, sela, fabrike i bezbrojni životi, i koji je pri tom tvrdio da njegova zemlja, *pravno* gledano, nije u ratu, čovek koji je ratovao preko zastupnika, to jest podržavao i organizovao paramilitarne jedinice u republikama bivše Jugoslavije, dobio je paradržavnu sahranu. Ona se odvijala duž važnih političkih i istorijskih mesta i po neobičnom vremenskom rasporedu koji ju je samo delimično smeštao u sadašnjost.

123

Miloševićovo telo je 15. marta 2006. godine, u sredu po podne, putničkim avionom prebačeno iz Amsterdama u Beograd. Kovčeg je odmah prevezen u Muzej istorije Jugoslavije, nedaleko od njegove bivše rezidencije u ekskluzivnom beogradskom predgrađu Dedinje, gde je telo trebalo da leži na odru sledeća dva dana. Sutradan su njegove pristalice počele da formiraju red ispred muzeja. Slika kolone ljudi koja je krivudala po platou ispred zgrade ukrašene mozaikom u realsocijalističkom stilu probudila je specifična sećanja na nedavnu prošlost Jugoslavije. Muzej istorije Jugoslavije svojevremeno se zvao Muzej 25. maj, a zadatak mu je bio da sakuplja i opisuje stvari vezane za proslave rođendana predsednika Tita. Tito je navodno rođen 25. maja i taj datum je slavljen i kao Dan mladosti, jedan od najva-

13 Najpoznatiji primer ovog posthumnog preinačenja zlikovca u mučenika svakako je slučaj Horsta Vesela koji je tokom dvadesetih godina bio aktivan u SS-u da bi ga ubrzo posle njegovog istupanja iz politike 1930. godine ubio pripadnik Komunističke partije Albreht Heler. Iako se ubistvo desilo zbog svađe oko novca, Jozef Gebels je iskoristio Veselovu smrt da bi od njega napravio jednog od najistaknutijih nacističkih heroja.

žnijih praznika u kalendaru državne religije Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.¹⁴ Proračunatim potezom prostornog simbolizma Titov mauzolej, poznat kao Kuća cveća, bio je smešten odmah iza Muzeja 25. maj. Danima, mesecima, pa čak i godinama nakon Titove sahrane ožalošćeni su stajali u redovima na platou ispred muzeja kako bi odali poštu preminulom predsedniku.

Titova državna sahrana bila je najpompeznija ceremonija te vrste održana u kratkoj istoriji Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Iako su postojala pravila prema kojima je obavljan državni pogreb, značaj situacije prevazilazio je sve druge slične ceremonije organizovane u prošlosti. Ovaj pogreb je iznova definisao sâm koncept državne sahrane i može se reći da, kao takav, predstavlja začetnički ritual te vrste. Značenja koja su bila u igri prilikom tog grandioznog događaja jasno su se podelila na dva dela: s jedne strane, žalilo se za preminulim osnivačem države, a s druge strane, njegova smrt je simbolički prevazilažena. Drugi cilj je preuzeo prvenstvo nad prvim. Ritualna i, usuđujem se da kažem, mistička svrha Titove državne sahrane bilo je savladavanje straha da se njegova smrt može preobratiti u sahranu države koju je on osnovao i kojom je vladao gotovo pola veka. Ta mistička svrha bila je sadržana u paroli koja je dominirala događajem: “I posle Tita – Tito!” U svojoj izvanrednoj studiji o političkoj i simboličkoj upotrebi Titovog lika u bivšoj Jugoslaviji Bojana Pejić pokazuje da je prevođenje Titovog fetišnog tela (*corps-en-pouvoir*) u vizuelnu predstavu promenilo pravac u samom trenutku njegove smrti i bilo preobraćeno u alegorizaciju politike (Pejić 1999: 136). Ili, ako se vratimo ideji o državnim pogrebima, možemo reći da je svrha državnih sahrana u Trećoj republici bila “prilagođavanje društvenog poretka promeni” (Ben-Amos i Ben-Ari, 172), a svrha Titovog pogreba bila je upravo suprotna: odbijanje tog prilagođavanja.

Tito je preminuo 4. maja 1980. godine u bolnici u Ljubljani, glavnom gradu Slovenije. U skladu s njegovom željom da bude sahranjen u Beogradu, telo je predsedničkim vozom prevezeno preko pola zemlje. Građani su stajali u redovima pored pruge da bi poslednji put pozdravili Plavi voz i njegovog putnika. Na žele-

14 To je bio performans širokog obima, kako vremenski tako i prostorno. Svakog 25. maja državna ideologija je prikazivala sebe kao ogroman mozaik koji je, na idealan način, činilo celokupno stanovništvo: svi su učestvovali, bilo kao izvođači bilo kao gledaoci tog prolećnog spektakla. Proslave su nastavljene i posle Titove smrti. Umesto predsednika države Štafetu mladosti je primao predsednik Saveza socijalističke omladine Jugoslavije. U godini kad je Tito umro tu funkciju je obavljao Azem Vlasi, mladi i perspektivni političar s Kosova.

zničkim stanicama održavani su masovni skupovi s govorima, parolama, partijskim i državnim simbolima i velikim portretima umrlog predsednika. Po dolasku u Beograd, Titovo telo je prebačeno u veliki hol Savezne skupštine gde je ležalo na odru tri sledeća dana. Za to vreme beskrajna reka ožalošćenih – partijskih funkcionera, stranih uglednih gostiju i, pre svega, običnih građana, hodočasnika iz cele zemlje – čutke je, i danju i noću, prolazila pored Titovog kovčega. Ogromna pogrebna povorka krenula je 8. maja, kako se činilo, beskrajno sporim korakom, od Savezne skupštine prema Kući cveća na Dedinju. Pošto je, tehnički posmatrano, to bila vojna sahrana, Titovo telo je nošeno na jednostavnom lafetu. Povorka je krenula najdirektnijim putem ka krajnjem odredištu, duž jednog od glavnih beogradskih bulevara, dovoljno širokog da njime može da prođe ogromna masa koja je pratila predsednika na poslednjem putovanju.¹⁵ Konačni čin ceremonije odigran je bez prisustva gomile. Polaganju kovčega s Titovim telom prisustvovali su samo članovi porodice, najviši državni i partijski funkcioneri i predstavnici 128 država sa svih kontinenata (najveći razlog za ponos u celom događaju). Pogrebni obredi su na neki način trajali i tokom narednih meseci jer je reka ožalošćenih nastavila da prolazi pored Titove mermerne grobnice na kojoj nije bilo druge oznake osim njegovog imena i datuma rođenja i smrti.

125

15 Važno je istaći da Titova sahrana nije bila samo izraz poštovanja: ona je bila i praznik. Od vremena studentskih demonstracija 1968. godine to je bilo prvo masovno okupljanje koje nije u potpunosti planirala i kontrolisala država. To nije bilo zato što su policija i vojska postale popustljive pod pritiskom celog događaja. Oni jednostavno nisu mogli da kontrolišu ogromnu masu ljudi koja se tog dana okupila na ulicama Beograda. Ali neka naročita kontrola nije bila ni potrebna; gomila je bila disciplinovana i iskreno je žalila. Ipak, ono što su tog sunčanog majskog dana zatekli na ulicama nije bilo samo tužan prizor tela mrtvog vođe, nego i spektakl ogromnog broja živih tela koja su se sjatila unaokolo. Prolazak povorke prenosila je televizija. Što se mene tiče, tu čutljivu ali neodoljivu radost života, jedva suzdržavanu ispod površine masovnih izraza žaljenja, otelevljavala je slika jedne mlade žene iza metalne ograde postavljene kako bi se sprečilo da gomila prodre na kolovoz. Ona se osmehivala nekome s druge strane ulice ili naprosto kameri. Sećam se komentara o neprikladnosti njenog postupka. Samo nekoliko godina kasnije jedan od ožalošćenih odabranika iskoristio je taj nagoveštaj slobode i pretvorio ga prvo u bes, a zatim u eksploziju nasilja.

Slika 1: Muzej 25. maj, maj 1980.

127

Slika 2: Muzej istorije Jugoslavije, 17. mart 2006.

Tito i Slobo. Evo ih, dva tela u raspadanju paradiraju gradom, jedan iza drugog, tromo, kroz prostor i vreme, kao u nekakvoj morbidnoj lutkarskoj predstavi. Miloševićev pogreb nije bio samo paradržavna sahrana nego i parodija. Setimo se Titovog poslednjeg putovanja Plavim vozom i Miloševićevog u prtljažniku putničkog aviona. Kad su stigli u Beograd, njihovi programi putovanja odveli su ih u različitom pravcu – Tito: od Savezne skupštine do Dedinja; Milošević: od Dedinja do Savezne skupštine. Tito je sahranjen kao jedini maršal oružanih snaga, a Miloševiću, bivšem vrhovnom komandantu koji se nikad nije pojavio u uniformi, uskraćen je vojni pogreb. Ipak, nekoliko penzionisanih generala, neki od njih pod optužnicom Haškog tribunala, odenuli su svoje odložene uniforme i stali da stražare pored Miloševićevog kovčega prilikom poslednjeg okupljanja njegovih pristalica na trgu ispred Savezne skupštine. I konačno, prilikom polaganja kovčega u Požarevcu, nije bilo nikog iz političkog džet-seta. Prisustvovali su samo nepoverljivi austrijski pisac

i ruski general koji je od Miloševićeve zatvorske ćelije u Ševeningenu, preko Moskve, do njegovog groba nosio ono tajanstveno srce. U stvari, u tome nije bilo ničeg mističnog. To je bio samo kičerski suvenir – plišani crveni jastučić u obliku srca s dve prišivene raširene ruke takođe od pliša i natpisom: “Volim te ovoliko!” Jastučić je, navodno, bio poslednji poklon koji je Milošević dobio od svoje žene Mirjane.¹⁶

II: ULICA

I. Pozorišta oprostaja

U jednom od poslednjih tekstova koji su za njegova života objavljeni na engleskom jeziku, ogledu “Globalizacija, mir i kosmopolitika” štampanom u Uneskovoј knjizi *Budućnost vrednosti*, Žak Derida kaže da je pojava pravnog pojma zločina protiv čovečnosti postavila pozornicu za pozorište oprostaja, “pozorište u kojem se, iskreno ili već na neki drugi način, odigrava veliki oprostaj, velika scena pokajanja. Zahvaljujući samoj svojoj teatarskoј prirodi, ona često ima karakteristike velikog grča” (Derida 2004: 120).¹⁷ Taj grč preta da se preokrene u opsesiju: masovnu, zvaničnu pa čak i prijatnu ceremoniju krivice i kajanja, u kojoj presuda postaje nemogućna jer su, paradoksalno, svi nevini. Ova logična, očigledna, oslobađajuća čestitost ozbiljno ograničava način na koji razmišljamo o optuženima za “zločin protiv čovečnosti” ili “gaženje poretka čovečanstva”, kako bi Arent to rekla (Arendt 2000: 244, 245). Ova čestitost polako prelazi u jezik: samo neke stvari mogu se reći o onima kojima se sudi za nezamislive zločine. To ogromno nevaljalstvo traži ogromnu čestitost. Otud Milošević kao Magbet, Ričard III, Hitler, Staljin, Ajhman. Tito. Upravo ta opsesivnost čestitošću navela me je da posumnjam u svoju sposobnost da donesem sopstveni sud o Miloševiću i njegovom suđenju. Navela me je da se, opet, upitam ko je taj čovek koji je, u najvećoj mogućnoj meri, uticao na moj život, život moje generacije, generacije mojih roditelja i generacije koja je došla posle mene?

Činjenica da je napisan veliki broj biografija ne olakšava mi odgovor na to pitanje. Ne zato što postoji nekakvo mračno jezgro njegovog karaktera koje izmiče konceptualizaciji, nego zato što je svaka nova biografija sastavljena od opisa niza incidentnih situacija koje treba da objasne destruktivnu prirodu njegove vladavine.

16 Tamara Skrozza, “Sahrana Slobodana Miloševića: miting pod lipom”, *Vreme*, br. 794, 23. mart 2006.

17 Deo u kojem Derida govori o oprostaju objavljen je u *Vilidž Vojsu* pod naslovom “Pozorište oprostaja”. Vidi “The Theatre of Forgiveness”, *The Village Voice*, 26. maj 2005.

Umesto da ponudi nove informacije, ili bar postavi nova pitanja, svaka nova biografija – a njihov broj je porastao kad su, s kosovskom krizom i NATO-vim bombardovanjem Srbije, ratovi za jugoslovensko nasleđe internacionalizovani – potvrđivala je ono što se već znalo.¹⁸ Na kraju postaje jasno da pravi predmet ovog obimnog diskursa nije *on* (čudovište, ratni huškač, kasapin s Balkana, aparatčik koji se pretvorio u mafijaša), nego o *nama*, koji nismo kao on. Upravo zbog te mahnite čestitosti postalo je važno razumeti, a ne definisati, sažeti, suditi ili uspostavljati nepromišljene analogije.

Biografije gotovo ritualno prizivaju nekoliko događaja koji su obeležili Miloševićev uspon na vlast: njegov susret sa srpskim demonstrantima u Kosovu Polju (24. april 1987), Osmu plenarnu sednicu Komunističke partije Srbije (23–24. septembar 1987), proslavu 600-godišnjice Kosovske bitke (28. jun 1989). Milošević je otkrio da nacionalistički populizam može biti efikasno političko oruđe, sproveo je svojevrsan puč da bi uspostavio kontrolu u Komunističkoj partiji Srbije i ustoličio se kao neprikosnoveni nacionalni vođa: to su tri stanice na njegovom maršu ka moći. Kombinacija ova tri čina u drami Miloševićevog uspona stvorila je plauzibilan (pa čak i uzbudljiv) narativ o partijskom birokrati koji je nabasao na formulu dolaska na vlast i nije mogao da joj odoli.¹⁹ Zahvaljujući ovakvom dramskom načinu portretisanja, Milošević izgleda gotovo kao kockar koji se usudio da izaziva

129

18 Do danas je na engleskom jeziku objavljeno pet biografskih knjiga o Slobodanu Miloševiću: Dusko Doder i Louise Branson, *Milosevic: Portrait of a Tyrant*, New York: The Free Press, 1999; Slavoljub Djukić, *Milosevic and Markovic: A Lust for Power*, preveo Alex Dubinsky, Montreal: McGill-Queen's University Press, 2001; Adam LeBor, *Milosevic: A Biography*, London: Bloomsbury, 2002; Lenard J. Cohen, *Serpent in the Bosom: The Rise and Fall of Slobodan Milosevic*, Boulder: Westview Press, 2002; Vidosav Stevanovic, *Milosevic: The People's Tyrant*, prevela Zlata Filipovic, London: I. B. Taurus, 2004.

19 Dramskih analogija ima mnogo: kao što sam pomenuo, tu je pre svega *Richard III*; ako tome dodamo Miloševićevu intrigantski nastrojenu ženu, poređenje s Magбетom postaje neizbežno; njegovo stasavanje u samozvanog nacionalnog lidera ima paralelu u *Borisu Godunovu* Aleksandra Puškina. Mnogo toga se može reći o ovim analogijama: na primer, sve one pozivaju na poređenje s jakim, moćnim dramskim junacima, ma koliko ovi bili za osudu; a šta reći za automatski mizogini refleksi koji, bez izuzetka, leži u osnovi priča o ulozi Miloševićeve žene u njegovoj političkoj karijeri? Ove analogije isključuju iz vidokruga druge, možda tačnije; uporedimo, na primer, njegovo poslednje pismo sa sentimentalnim, čežnjivim uzvikom Čehovljevih junakinja iz *Tri sestre*: “U Moskvu! U Moskvu!”

sudbinu do krajnjih granica. Medijski narativi imaju sopstvenu ekonomiju – oni trampe tačnost za efektnost. Ukazaću samo na dva očigledna propusta u uvreženim biografskim narativima o Slobodanu Miloševiću.

Prvi je potiskivanje njegovog obrazovanja u drugi plan i gotovo isključivo fokusiranje na njegovu karijeru u Komunističkoj partiji. Milošević je bio diplomirani pravnik. On je bio pravnik po obrazovanju i, ako tu pojedinost zanemarimo u njegovom profesionalnom, političkom pa i psihološkom profilu, dobićemo necelovitu, jednostranu i neubedljivu sliku. Upravo ta slika je ušla u sudnicu br. 1 Haškog tribunala i mediji su je sve vreme suđenja negovali po svaku cenu. Kad je na najočigledniji način pokrenuo pitanje svoje kompetentnosti u pravnim stvarima tako što je odbio da uzme profesionalne savetnike i odlučio da zastupa sâm sebe, takav postupak je hitro pripisan njegovom psihološkom profilu tvrdoglave, agresivne ličnosti. Niko se nije zapitao kakav je pravnik Milošević. Kakva je njegova predstava o zakonu i bezakonju? Iz kakve pravne tradicije on potiče?

130 Drugi propust ogleda se u činjenici da se njegove kritičke biografije slažu sa njegovim hagiografijama²⁰ po tome što implicitno ili eksplicitno zastupaju stav da su ljudi koji su ga podržavali samo čekali da se on pojavi. Masa običnih ljudi – radnika, domaćica, pensionera, seljaka – koju je on na kraju pokrenuo opisivana je kao gomila izgubljenih duša što su lutale po pustinji dok nisu nabasale na njega. Biografi jedva da pokazuju interesovanje za političku i organizacionu pozadinu masovnih okupljanja koja su osamdesetih godina tako duboko obeležila njegovu političku karijeru. Otuda se Miloševićev vratolomni uspon do vlasti vidi kao dvostruko nabasavanje: on je nabasao na masu, a masa na njega. Ova suviše olako postignuta saglasnost da je Miloševićev masovni pokret nastao gotovo slučajno imala je poguban učinak jer je zamaglila složeni mehanizam koji je stajao iza njegovog uspona na vlast

20 Nimalo nije slučajno to što se i Miloševićevi najžešći kritičari i njegove najvatrenije pristalice umnogome slažu kad je reč o početku njegove karijere. Najvažniji podaci koje imamo o njegovim aktivnostima tokom 80-ih godina, ključne decenije u stvaranju uslova za raspad Jugoslavije, potiču od onih koji su promenili stranu: njegovih neposrednih saradnika, poput Bore Jovića, ili novinara bliskih njegovim nekadašnjim političkim saveznicima, kao što je Slavoljub Đukić, Miloševićev najplodniji biograf, blisko povezan s Dobricom Ćosićem, najistaknutijim nacionalističkim ideologom komunističke i postkomunističke ere. Uopšteno gledano, strani biografi nisu uspeali da se distanciraju od ovih sekundarnih izvora. Jedini važan izuzetak je biografija *Milosevic: la diagonal du fou* (Paris: Denoël, 1999) koju je napisala Florans Artman, bivša portparolkinja tužilaštva Haškog tribunala.

(kao i iza dugog i neverovatnog opstanka na njoj). Da bi se proizvela podrška javnosti, bili su potrebni ne samo lukavstvo nego i veliki trud, organizaciona veština i politička volja. Direktna posledica nepominjanja spektakularnog ili, naprosto, teatralnog aspekta njegove političke karijere zapravo je nepotpuna percepcija njegovog performansa u sudnici.

2. Scena suda

Prethodno pomenutom tročinskom prologu u ratove u bivšoj Jugoslaviji nije teško dodati još spektakularnije javne performanse: na primer, “antibirokratsku revoluciju” (leto 1988 – proleće 1989) kojom je oboreno političko rukovodstvo Vojvodine i Crne Gore i uspostavljena Miloševićeva neprikosnovena vladavina u administrativnim regionima bivše Jugoslavije s većinskim srpskim stanovništvom, a čija je kruna bio “miting nad mitinzima” u jesen 1988. godine kad se oko milion Miloševićevih pristalica okupilo u Beogradu. Ipak, postoji jedan spektakularan događaj, dosad umnogome zanemarivan, koji povezuje dramaturgiju i zakon i tako postavlja *scenu suda*. Nadam se da će nas analiza ove scene dobro pripremiti za susret s Miloševićevom dramom u sudnici.

Prva stvar koju sam uočio tog jutra bilo je kretanje. Izašavši iz svog dvorišnog stana u mirnom delu centra Beograda, čuo sam topot hiljada nogu, šum hiljada tela koja su se kretala uzbrdo, prema glavnom gradskom trgu. Mnogi među tim pešacima, koji su još uvek zauzimali samo pločnike ali će ubrzo zauzeti cele ulice, bili su deca iz obližnjih srednjih škola. Bio je to poslednji dan februara, utorak, i nije postojao vidljiv razlog za prisustvo toliko mladih ljudi na ulicama. Uskoro sam saznao da je prethodne večeri televizija prenosila protest u Ljubljani na kojem su slovenački političari dali podršku albanskim rudarima na Kosovu koji su se zaključali u oknu rudnika uglja Trepča. To je bio glavni događaj u generalnom štrajku koji je već nedelju dana paralizovao Kosovo. Povod za štrajk nije bio ekonomske nego političke prirode: širom Kosova radnici su zahtevali prekid ustavnih reformi u Srbiji čiji je cilj bio ukidanje autonomije tog pokrajini. Demonstracije u Beogradu navodno su započeli studenti koji su izašli iz svojih domova u predgrađima i otpočeli marš prema vladinim zgradama u centru grada, a njima su se priključili i taksisti koji su ih usput kupili i besplatno prevozili. U to vreme “antibirokratska revolucija” bila je u punom zamahu. Tada su masovna okupljanja u Srbiji već postala način postizanja političkih ciljeva “izvan institucija”, kako se to birokratskim jezikom govorilo. Masovni protesti imali su sopstvenu ustanovljenu strukturu, pravila i ciljeve. Oni su bili preovlađujući oblik masovne zabave, s kojim su se mogle meriti samo fudbalske utakmice. Međutim, za razliku od drugih sličnih okupljanja, ove de-

monstracije nisu imale jasan cilj i ustanovljenu strukturu. One su počele kao spontan protest protiv slovenačkih političara i albanskih rudara, ali postavljalo se pitanje šta dalje.

Mase su se izlivala na plato ispred Savezne skupštine. Po nekim izveštajima, do ranog popodneva broj demonstranata dostigao je milion. Čak i pod pretpostavkom da je bio preuveličan, ovaj broj je svedočio o visokom stepenu organizacije (đaci su morali izaći iz škola širom Beograda, a radnici napustiti posao ne strahujući da će biti kažnjeni; bio im je potreban i prevoz od fabrika na rubovima Beograda i malih industrijskih mesta koja okružuju glavni grad itd.). Masovni protesti s kraja osamdesetih godina bili su osposobljeni da regulišu sami sebe. Uvek je postojala jasno prepoznatljiva grupa koja je vodila masu. Oni su nosili transparente, marširali, pevali i uzvikivali parole. Ukratko, diktirali su tempo kolektivnog performansa, držali se utvrđenog rasporeda prilikom marševa, artikulirali ciljeve. Vođa nije bio u masi. On joj se obraćao s bine. Na lokalnim okupljanjima nastupali su lokalni govornici; na velikim skupovima masi se obraćao Milošević lično. Pošto su ti skupovi većinom bili izrazito katarzični događaji, njihovu vrednost određivao je trenutak ispunjenja. Najefektniji su bili oni na kojima je s vlasti obarana lokalna birokratija, po pravilu sastavljena od političara iz Komunističke partije koji su se suprotstavljali Miloševiću.

132

Demonstracije o kojima je ovde reč bile su drukčije. Nije bilo vidljivog programa koji je unapred utvrđen. Pošto su demonstranti dali oduška svom besu, činilo se da nemaju nikakav drugi cilj. Osećaj nedostatka svrhe rastao je zajedno s brojem ljudi na trgu. Prošetao sam kroz obližnje ulice i oko platoa. Vreme je bilo neuobičajeno toplo za to doba godine pa su restorani otvorili bašte i one su ubrzo bile preplavljene mladima koji su pili pivo. Srednjoškolci su se zabavljali u obližnjim parkovima i bazenima fontana koje nisu radile.

Sa stanovišta politike, demonstracije su imale dvostruko značenje i, kao takve, nagovestile su Miloševićevu politiku u narednoj deceniji. Površinski posmatrano, postojao je formulisani cilj "očuvanja" i "spasavanja" Jugoslavije. Plakati i bedževi s natpisom "Ja ♥ Jugoslaviju" deljeni su demonstrantima u prvim redovima. (Ko ih je doneo? Ko ih je delio? Ta pitanja nikad nisu postavljena u javnosti.) Odanost Jugoslaviji objavljivale su parole ispisane na transparentima ("Živela SFR Jugoslavija, "Jugoslavijo, Srbija te brani"), poklici i pesme (državna himna, pesme o bratstvu i jedinstvu). Program u osnovi ovog skupa bio je bez sumnje nacionalistički. On se kretao od slogana koji su komentarisali dnevnu politiku ("Slovenija laže", "Svi smo mi rudari", "Dole Vlasi") do ushićenog veličanja Srbije i njenog lidera ("Slobo, pomози", "Kosovo je srpsko", "Samo sloga Srbina spasava"). Postepeno

je preovladala nacionalistička retorika. Konačno, dok je dan izmicao, prvi redovi onih koji su klicali i pevali počeli su da definišu svrhu tog ogromnog skupa. Masa je odjednom počela da zahteva hapšenje Azema Vlasija, visokog albanskog funkcionera s Kosova, i da traži da im se obrati lično Milošević. Žamor se odjednom pretvorio u urlanje: “Uhapsite Vlasija!” Ono je povremeno prekidano ritmičkim izvikivanjem parole koja je kombinovala Miloševićovo ime i reč sloboda: “Slobo – slobodo!” Protestni slogani sada su postali poziv u pomoć. Dosadan i besciljan skup postepeno se pretvarao u dramu punu slutnje i saspensa. Rasplet ovog političkog trilera bio je predvidljiv, ali sama ta predvidljivost bila je deo zadovoljstva. Celog popodneva nizali su se dosadni govori čiji je cilj bio da ubede demonstrante da se razidu, ali ove je to samo još više raspaljivalo.

Pala je noć i zahladnelo je. Nestvarno topao februarski dan bio je završen. Skup se pretvarao u noćni zbor. I konačno, posle devet uveče, Milošević je stupio na scenu okružen partijskim kolegama. Počeo je laskanjem gomili koja je nosila njegove slike i uzvikivala njegovo ime: “Ova zemlja neće propasti zato što narod ne da. Narodu nisu potrebne nikakve garancije. On je sam najveća sila i garancija.” Njegov govor, mešavina zvanične partijske retorike i pomalo neodređenih ali uobičajenih nacionalističkih fraza, bio je povremeno prekidan uzvicima “Jugoslavija, Jugoslavija” i “Slobo, Slobo”. Kad je “narod” počeo da uzvikuje “Uhapsite Vlasija”, Milošević je odgovorio: “Uskoro će biti objavljena sva imena organizatora demonstracija i želim da vam kažem da će oni koji su se poslužili ljudima i manipulirali njima, radi ostvarenja političkih ciljeva protiv Jugoslavije – biti kažnjeni i biti uhapšeni.” A zatim je obećao: “U ime rukovodstva Socijalističke Republike Srbije ja vam to garantujem.”²¹ Masa je zaurlala. Dva dana kasnije Azem Vlasi i još dvojica albanskih političara stavljeni su u pritvor.

Šta je Milošević postigao tog dana? Prethodnog dana ispunjen je jedan od glavnih zahteva rudara i članovi političkog rukovodstva koji su bili za Miloševića podneli su ostavke. Istovremeno, predsedništvo Jugoslavije proglasilo je vanredno stanje, ali ono nije imalo vidljive posledice. Bila je to razmena pionera. Sad je Milošević trebalo da pretvori pionera u kraljicu. Vojska je morala da deluje da bi vanredno stanje dobilo na snazi. Slika postaje drukčija kad bolje pogledamo sled događaja: pošto je konsolidovao moć u severnoj srpskoj pokrajini Vojvodini i obezbedio podršku republike Crne Gore, Milošević se posvetio prepravljaju srpskog ustava i ukidanju široke autonomije Vojvodine i Kosova koju im je garantovao Ustav iz

21 Miloševićev govor objavljen je pod naslovom “Ova zemlja neće propasti” u nedeljniku *Nin*, br. 1992, 5. mart 1989.

Slika 3: Miloševićev noćni govor, 28. februar 1989.

1974. godine; albanska većina na Kosovu usprotivila se tome i dobila podršku rukovodstva Slovenije. Po postojećem zakonu, samo je kolektivno predsedništvo Jugoslavije moglo da proglasi vanredno stanje, pošalje vojsku u pokrajinu i izda nalog za hapšenje visokih funkcionera osumnjičenih da podržavaju albanski separatistički pokret. Miloševićeve pristalice izvršile su pritisak na predsedništvo i ono je bilo primorano da služi Miloševićevim interesima.

S pravnog stanovišta, Miloševićevi postupci su važniji od njegovog političkog lukavstva koje je tom prilikom pokazao. Potencijalno revolucionarna masa (milion ljudi na ulicama!) nije usmeravana ka ukidanju zakona nego ka njihovoj primeni. Ovakvo kanalsanje potencijalno revolucionarne mase u nerevolucionarnom pravcu primene zakona može se shvatiti kao znak uzdržanosti. Međutim, ono

ukazuje i na Miloševićevu sklonost ka pravnom pozitivizmu. Pred njim su 28. februara stajale dve mogućnosti: mogao je narediti da se rudari silom isteraju iz okna ili ih je mogao potpuno ignorisati i preseći im političku podršku. Miloševićeva reakcija bila je kombinacija pravnog pozitivizma i pragmatizma. Kao marljiv student prava, on je bio upoznat s načinom na koji vanredno stanje može da se osveti. U udžbenicima o ustavnom pravu, koje su čitale i pamtile hiljade studenata prava, profesor Jovan Đorđević naročito se pozivao na Vajmarski ustav, i posebno na ozloglašeni član 48, kao primer koji pokazuje kako se demokratski ustav može okrenuti protiv samog sebe (Đorđević 1966: 38). Što je još važnije, Milošević je razumeo pokuku koja nije do kraja eksplicirana u Đorđevićevim udžbenicima. Naime, kao što Dizenhaus objašnjava, u evropskom pravu zaokret ka pozitivizmu bio je reakcija na političku nestabilnost u prvim decenijama dvadesetog veka. Držeći se čiste teorije prava, taj pozitivizam zatvara oči pred politikom i prepušta je sekundarnim propisima koji, u formi zakona, treba da usmere pažnju na neodređenosti i promene. Kao rezultat takve privrženosti pravnoj proceduri,

politika interveniše da bi razrešila sporove oko sadržaja neodređenog zakona na način koji je iracionalan bar u tom smislu što je, sa stanovišta prava, diskrecion ili arbitraran. [...] Možemo reći da je proceduralni zaokret pozitivizma samo formalan: njegovi proceduralni pravni kriterijumi nisu normativni ni moralni, nego su samo kriterijumi instrumentalnosti ili efikasnosti (Dyzenhaus 1996: 143).

135

Milošević je 28. februara uspeo da uspostavi kontrolu nad politikom u njenom najiracionalnijem obliku, i to mu je omogućilo da instrumentalizuje zakon. Masa koja je, strogo govoreći, privremeno ukinula zakone, na kraju je zahtevala zakonsku akciju te je otud, opet strogo govoreći, diktirala zakon. Već 1. marta tenkovi su bili na ulicama Kosova.

Istinski razarajuća posledica ovog braka između pravnog pozitivizma i političkog pragmatizma bila je uništenje još jednog važnog vida samog pojma zakona. U svojoj knjizi *Nomos Zemlje* (1950) Karl Šmit suprotstavlja *nomos*, koji, po njegovom mišljenju, ima mnogo šire značenje nego “norma” ili “zakon”, *physisu* kao ono me što jeste ili što je naprosto društvena stvarnost (Schmitt 2003: 342). Tamo gde Šmit vidi prekid ili apoziciju američki pravnik Robert Kaver vidi vezu i potencijalni kontinuitet. Zakon je, kaže on, “most u normativnom prostoru koji spaja [...] ‘svet koji jeste’ [...] s našim projekcijama alternativnih ‘svetova koji bi mogli biti’” (Cover 1992: 213). Zakon ne samo što uređuje društvo sa stanovišta normativne

prošlosti nego i pred oči javnosti iznosi idealni potencijal budućnosti. Brilljantnost Kaverovog sagledavanja stvari ogleđa se upravo u odvajanju zakona od moći i od sprovođenja zakona. Ako je zakon zaista “projekcija zamišljene budućnosti na stvarnost” (207), onda on prestaje da bude samo instrument moći. Najkatastrofalnija Miloševićeva intervencija u domenu prava u bivšoj Jugoslaviji nije bila instrumentalizacija *physisa* ili “sveta koji jeste” nego instrumentalizacija utopijskog potencijala zakona. Scena suda koja je odigrana 28. februara 1989. bila je prvi vidljivi znak te destrukcije.

U istoj sceni možemo prepoznati i Miloševićevu tehnologiju moći. Da bismo to uradili, moramo se zapitati kakav je taj “svet koji bi mogao biti”, a koji je na trenutak materijalizovan tog sudbonosnog dana? Po Kaverovoj viziji, zakon je most koji dijalektički vodi ka sopstvenom ukidanju. Taj svet, u kojem zakon ukida sâm sebe, ne nalazi se u stanju bezakonja, nego sasvim obrnuto, u stanju potpuno zaokružene zakonitosti. U stanju u kojem je zakon ostvaren, dovršen pa, prema tome, nije više neophodan. Može se reći da je ovo stanje dovršenosti zakona zapravo stanje nevinosti. “Narod” je 28. februara (novine nisu slučajno baratale brojem od jednog miliona: to je jedna desetina ukupnog stanovništva Srbije, deo dovoljno velik da zastupa celinu) proglasio sopstvenu nevinost optužujući i, konačno, izdajući naredenje za hapšenje i kažnjavanje. Tu masovnu optužnicu nazvao sam pozornicom suda. Ali potrebno je bliže objašnjenje: to je pozornica i u prostornom i u vremenskom smislu te reći. Ona nije bila izuzetak, izolovani slučaj, nego deo velikog teatra koji se sastojao od mnogih sličnih pozornica. Svaka od tih pozornica bavila se različitim pitanjima – od iskopavanja tela Srba, žrtava zlodela koja su u Drugom svetskom ratu počinile hrvatske fašističke snage, do smenjivanja lokalnih organa vlasti – ali su sve one imale i jedan zajednički element: prihvatanje stanja žrtve; odatle proizlazi oslobađanje od odgovornosti, a odatle polaganje prava na nevinost. Sve te pozornice, svaka sa svojim sadejstvom vidljivosti i nevidljivosti, sa sopstvenim pomalo variranim dramama saspensa i odgovarajućim katarzičnim učinkom, doprinosile su velikom pozorištu čija je glavna svrha bila primoravanje na nevinost. Upravo u toj tački se pozorište, pravo i politika ukrštaju na najsuštinskiji način. Naime, svi oni sadrže opasan potencijal: oni mogu nametnuti gledaocima–učesnicima mahnito stanje uverenosti u vlastitu nevinost. Samo se s ovakvom vrstom ubeđenja mogu počinuti masovni zločini, od administrativnog ubistva do linča i etničkog čišćenja.

III TRIBUNAL

I. Diorama

Posetio sam Haški tribunal 17. jula 2005. godine. Smešten je u svojoj modernističkoj zgradi, nekadašnjem sedištu jedne agencije za osiguranje. Pošto sam prošao dva nivoa bezbednosne provere, uputili su me u veliko predvorje. Unutrašnjost zgrade ostavljala je potpuno drukčiji utisak od fasade. Siva i četvrtasta spolja, zgrada je iznutra svetla i puna vijugavih linija. Predvorje ima ovalan oblik, a takva je i sudnica br. I u kojoj se odvijalo suđenje Slobodanu Miloševiću. Vijugave linije i kružni prostor unutar suda izazivaju u posetiocu osećaj celovitosti i jedinstva. Na kraju, ovalni oblik predvorja jeste *orbis*, sfera ili disk, oblik koji je u renesansi označavao svet. Ovalnost sudnice br. I još je izduženija i ukazuje na drugo značenje reči *orb* – očna duplja. Prostor suda emituje svetlost i transparentnost, kao da je izbor zgrade bio nadahnut nadom da bi arhitektura na neki način mogla biti protivteža strogosti i neprozirnosti zakona.

Naravno, način na koji sudnica br. I zaista funkcioniše potpuno je suprotan neometanoj neposrednosti koju obećava njena arhitektura. Sudnica je mesto medijacije koja je dijalektički uspostavljena kroz složen sistem prostornih podebla. Na galeriju sudnice ulazi se kroz jednostavan otvor u drvenom pregratku koji je odvaja od hodnika. Sama posmatračka galerija sastoji se od dvanaest redova plavih stolica okrenutih prema sudskoj pozornici. Jedna trećina mesta rezervisana je za novinare. Te četvrte godine suđenja tu su sedela samo dva novinara koji su ponekad zapisivali nešto u svoje beležnice. Publika je od same sudnice odvojena pregradom sačinjenom od jedanaest staklenih ploča koje idu od poda do plafona i otporne su na metke. Kao bezbednosna mera, taj providni zid je i zvučna izolacija. Zato postoje dva televizijska aparata koja stoje u krajnje levom i krajnje desnom gornjem uglu galerije i prenose tok suđenja prevedenog na četiri jezika (srpski, albanski, francuski i engleski). Slušalice su uvek na raspolaganju posetiocima. Prevod je svima dostupan: optuženima, sudijama, tužiocima, svedocima, novinarima i posetiocima. Slušalica ima svuda. One kao da simbolizuju i jednakost onih koji su prisutni i njihovom nepremostivu odvojenost.

Mesto za svedoke nalazi se u centralnom prostoru, pored staklene pregrade, i okrenuto je prema sudijama. Na dan moje posete Haškom tribunalu tu je sedeo svedok odbrane Božidar Delić, penzionisani general jugoslovenske vojske.²² Video sam njegova leđa direktno ispred sebe, a lice mu je bilo projektovano na te-

22 On je bio jedan od penzionisanih generala koji su osam meseci kasnije prisustvovali Miloševićевой sahrani.

levizijskim ekranima u uglovima auditorijuma. Telo svedoka bilo je delimično zaklonjeno opremom za prikazivanje dokaza: postoljima, mapama, kolicima natovarenim debelim sudskim dosjeima. Ovo zaklanjanje, fragmentacija i posredovanje tela generala Delića stvaralo je utisak izmeštenosti. Često se činilo da glas svedoka dolazi s nekog drugog mesta: kao magijom prizvan glas, istovremeno važan za sudski postupak i otuđen od njega.²³ Dugačka, malo izdignuta platforma s tri sudije iza monitora pružala se duž stražnjeg zida, okrenuta prema svedoku i publici. Ispred nje je bio još jedan dugačak sto za sudske činovnike. Na krajnje desnoj strani sudnice stajao je sto tužilaštva, a na levoj nekorišćen sto za tim odbrane. Iza, na malo izdignutoj platformi, sedeo je sâm optuženik.

138

Slika 4: Haški tribunal, sudnica br. 1

²³ General Delić je pozvan u sud u vezi s optužnicom za Kosovo. Ovaj vojnik je svoje svedočenje uglavnom sveo na optuživanje svojih neprijatelja: NATO-a i svog bivšeg glavnokomandujućeg Nebojše Pavkovića, takođe haškog optuženika.

Po ulasku u deo za publiku, gotovo sam se osvrnuo da bih pitao stražara jesam li na pravom mestu. Na trenutak nisam mogao da razaberem gde je centar zbi- vanja: glas svedoka dopirao je iz mikrofona, lice mu je bilo na televizijskim ekra- nima, ali nisam ga video u sudnici. Jedino sam video sudije kako zure pravo ispred se- be, u svoje monitore, nameštaju slušalice, komentarišu, prelistavaju dosjee na stolu i, uopšte, *gledaju svoja posla*. Kad sam se obazreo nalevo, konačno sam ugledao Miloše- vića, bledog i sivog, u tamnom odelu, plavoj košulji i s crvenom kravatom. Sledećeg trenutka sam shvatio da me je dezorijentalisalo upravo to što nije bilo nikakvog spek- takla ni pompe. Iza staklenog zida, i pomalo uvučena između tri stuba koja drže tu providnu pregradu, sala je podsećala na široku dioramu. Ali to nije bilo sve. Ambi- jent iza staklenih ploča delovao je udobno. Bio je uredan, ali ne i strog i represivan. Nameštaj, sudski dosjei, poluprazni bokali s vodom, otvorene fascikle, uključeni ili isključeni mikrofoni, kretnje sudija, službenika, tužioca i optuženika stvarali su uti- sak da se na ovom mestu živi. To je bilo radno mesto, prostor u kojem su u protekle četiri godine dobrim delom svi živeli. Zastakljena sudnica me je najviše podsećala na dioramu habitata, one vrste koja se još uvek može naći u prirodnjačkim muzejima.

Ova sudska diorama²⁴ činila je širok spektar međupravnih referenci. Izraz “međupravno” smislila je Šošana Felman po uzoru na termin “međukultur- no” da bi označila ponavljanje i ponovno stavljanje na snagu zakonskih struktura od jednog suđenja do drugog. U svojoj izvanrednoj analizi suđenja O. Dž. Simpsonu²⁵ ona piše da je međupravna priroda suđenja sadržana

139

u njegovom istorijskom odnosu prema drugim suđenjima (i drugim traumama) čiji pravni patos ono prihvata i čije različite pretenzije na pravdu ponavlja i, da tako kažemo, akumulira. Zato ono što suđenje traumatično priziva nije ništa drugo do (uglavnom nesvesno) pravno pamćenje, pokriveno ali nezalečene rane istorije prava. Suđenje nenamerno učestvuje u traumi koja sad nije samo pojedinačna nego je i upisana u istoriju suđenja, a individualna žalba dobija istorijsko, ko-

24 Diorama nije samo vizuelan prikaz, nego je i predstavljanje vremena. Va- žnu raspravu o vremenskim aspektima diorame vidi u David B. Clarke i Marcus A. Doel, “Engineering Space and Time: Moving Pictures and Motionless Trips”, *Journal of Historical Geography* 31 (2005).

25 Suđenja zvezdi američkog fudbala i srpskom predsedniku nisu tako neu- porediva kao što bi se u prvi mah pomislilo. U svojoj knjizi *Suđenje Sloboda- nu Miloševiću*, koja bi zapravo trebalo da se zove “Milošević za glupake”, Šarf i Šabas kažu da se pokazalo da je “posle slučaja O. Dž. Simpsona televizi- ski prenos suđenja Slobodanu Miloševiću bio najdetaljnije praćen krivič- ni proces u svetu” (Schraf i Schabas 2002: 3).

lektivno, kumulativno pravno značenje. Otuda zagonetna snaga, udarni efekat suđenja; otuda zagonetna istorijska energija dobijena relativno jednostavnim (ili reduktivnim) pravnim argumentom. (Felman 2002: 63, kurziv originalan)

Kad je reč o suđenju Miloševiću, značajno je to što se njegove međupravne referen-
ce protežu i na prošlost i na budućnost, povezuju pravno pamćenje i nadu. Specifičnost ovog suđenja sastoji se u tome što su se i tužilaštvo i optuženi umnogome oslanjali na njegovu međupravnu prirodu. I konačno, suđenje Miloševiću je jedinstveno zato što su i tužilaštvo i optuženi koristili različita pravna pamćenja i istorije, koji su se, začudo, mimoilazili u sudnici, ali su se sudarali u svesti udaljene publike ili bar nekih njenih delova.

Prvo, međupravnost optužnice:

140 Kao najvažniji proces Haškog tribunala, suđenje Miloševiću je dobilo svoje mesto u istoriji tribunala za ratne zločine.²⁶ Haški tribunal je osnovan 22. februara 1993. godine na osnovu Rezolucije 808 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija. Kao prvi tribunal za ratne zločine nakon Drugog svetskog rata, on se u važnim zakonodavnim pitanjima oslanja na Nirnberške procese održane u posleratnoj Nemačkoj. Suđenje Miloševiću imalo je i dodatne pravne veze sa suđenjem Adolfu Ajhmanu održanom u Jerusalimu 1961. godine. Uopšteno gledano, međupravni značaj suđenja Miloševiću i Haškog tribunala bio je dvostruk. S jedne strane, postojala je nada da će Haški tribunal ispraviti neke nedostatke procesa u Nirnbergu i Jerusalimu: ovom prvom se najviše zameralo to što je delio pravdu pobednika, a drugi je, između ostalog, kritikovan zato što je zločincu svetskog rata suđeno pred nacionalnim sudom.²⁷ S druge strane, Haški tribunal je u svojim postupcima kombinovao dokumentarni pristup iz Nirnberga i neposredno svedočenje slično onome na suđenju Ajhmanu.²⁸ Praznine u dokumentarnim dokazima navele su tužilaštvo

26 Koristan pregled istorije pravnog pojma ratnih zločina vidi u Timothy L. H. McCormack, "Selective Reaction to Atrocity: War Crimes and the Development of International Criminal Law", *Albany Law Review* 60 n. 3 (proleće 1997), specijalno izdanje: "Conceptualizing Violence; Present and Future Development in International Law".

27 Hana Arent je imala mnogo ozbiljnije zamerke, ali ih istoričari prava uglavnom zanemaruju. Kasnije ću se pozabaviti njima.

28 Važnu raspravu o ova dva pristupa vidi u Felman 2002: 123. U svojoj knjizi *Svedoci: ratni zločini i nada u pravdu u Hagu* Erik Stover (Eric Stover, *The Witnesses: War Crimes and the Promise of Justice in the Hague*, Penn University Press 2002) detaljno obrazlaže važnost svedoka u pravnim procesima u Haškom tribunalu.

Haškog tribunala da se mnogo više oslanja na izlaganja svedoka nego što su to činili njegovi prethodnici iz Nirnberga.

Može se reći da je Haški tribunal tranziciona institucija u istoriji međunarodnog prava koja čini prelaz između ranijih tribunala osnovanih od slučaja do slučaja i stalnog Međunarodnog krivičnog suda ustanovljenog 2002. godine, čiji je zadatak da “sudi osobama optuženim za najteže zločine od međunarodnog značaja, to jest za genocid, zločine protiv čovečnosti i ratne zločine”.²⁹ Tribunal je od samog početka utvrdio ciljeve koji daleko prevazilaze samo suđenje za zločine počinjene tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji. Na početku postojanja Haškog tribunala sudija Teodor Meron, koji je na kraju postao njegov predsednik, neprestano je pominjao neophodnost takvog ad hoc osnovanog tribunala kao nečeg što će doprineti sprečavanju sličnih zločina, i kao faze ili, kako se on izrazio, “koraka” u “stvaranju trajnog krivičnog suda s opštom jurisdikcijom” (Meron 1998: 197). U kratkom pregledu razloga za formiranje Haškog tribunala autori knjige *Suđenje Slobodanu Miloševiću* nabrojali su šest ciljeva tog tribunala: 1) pružanje pravde žrtvama, 2) ustanovljenje individualne odgovornosti za zločine, 3) odvracanje od novih zločina na području bivše Jugoslavije, 4) ponovno uspostavljanje mira, 5) prikupljanje istorijskih činjenica i 6) odvracanje od novih zločina uopšte (2002: 53–54). Iako to nije eksplicitno rečeno u statutu Haškog tribunala, svi ti ciljevi i sredstva njihovog postizanja igrali su važnu ulogu u istoriji ovog tribunala. Ako se složimo s Hanom Arent koja je u zaključku knjige *Ajman u Jerusalimu* ispravno istakla da “cilj suđenja je izricanje pravde, i ništa drugo”, onda poslednjih pet ciljeva “mogu samo da naude osnovnom zadatku suda: da proceni optužbe protiv okrivljenog, donese presudu i izrekne pravičnu kaznu” (Arendt 2000: 228). Pored toga, ovakvo nagomilavanje ciljeva direktno pokazuje zašto je američka administracija od početka imala rezerve prema Haškom tribunalu.³⁰

141

29 Opis zadataka može se videti na sajtu ovog suda <http://www.icc-cpi.int>.

30 Jedno od glavnih pitanja u vezi s Haškim tribunalom odnosi se na bojazan američkih zvaničnika da će suverenitet njihove zemlje biti ugrožen. Oni su zabrinuti zbog mogućnosti da bi predsedan ustanovljen osnivanjem Haškog tribunala mogao imati za posledicu podizanje optužnica i vođenje procesa protiv američkih državljana i pripadnika vojske. Vidi, na primer, šta Henri Kisindžer zamera Haškom tribunalu i Međunarodnom krivičnom sudu u svom članku “Zamke opšte jurisdikcije” (Henry Kissinger, “The Pitfalls of Universal Jurisdiction”, *Foreign Affairs*, jul-avgust 2001).

2. Uostalom, čija je to rečenica?

Svako suđenje, tvrdi Felman, ima udela kako u zabeleženoj i dokumentovanoj istoriji prava tako i u onome što je prati i što se sastoji od učinka mnogih suđenja. Felman kaže da je ovo “pravno pamćenje” nepravdi, povreda, grešaka i pogrešno vođenih procesa “*uglavnom nesvesno*” (kurziv moj). “Otuda”, piše ona, *zagonetna* sila, udarna snaga suđenja; otuda *zagonetna* istorijska energija stečena relativno jednostavnim (ili reduktivnim) pravnim argumentom” (2002: 63, kurziv moj). Nema skoro ničeg zagonetnog u institucionalnoj strani Haškog tribunala: zbog svog međupravnog karaktera on gleda i iza i ispred sebe pa je stoga i svrhovit i racionalan. Mnogo je zagonetnija međupravnost koju je u Haški tribunal uveo njegov najpoznatiji optuženik. Ta zagonetka je teatralna koliko i performativna.

Mada je oštro kritikovala izraelsku vladu zbog političke instrumentalizacije suđenja Ajhmanu, Arent je hvalila napor sudija koje nisu dozvoljavale da se sudnica pretvori u pozornicu spektakla. Ona je pisala da, iako “suđenje liči na dramu utoliko što i jedno i drugo počinju i okončavaju se sa zločincem, a ne sa žrtvom”, u Ajhmanovom slučaju “upravo se taj dramski aspekt procesa srušio pod težinom užasnih zločina” (Arendt 2000: 14). Čini se da je, na nekom nivou, Milošević znao da ovaj spektakularni aspekt suđenja zavisi od te izopačene ekonomije u kojoj učestvuju počinilac i žrtva: da bi se suđenje odvijalo kao pozorišni komad, potrebno je da samo prvi ostane osvetljen reflektorom. Jer, kao što je primetila Arent, “za sudski spektakl, još više nego za obično suđenje, potrebna je kratka i čvrsto definisana skica onoga što je učinjeno i kako je to učinjeno” (14). Da bi sudske postupke koji su vođeni protiv njega prikazao kao montiran proces, Milošević je od samog početka suđenja u februaru 2002. godine pribegao strategiji diskreditovanja i nedvosmišlenog zastrašivanja svedoka. Njegove teatarske trikove naširoko su opisivali i analizirali mediji³¹ i bilo bi suvišno to ponavljati. S međupravnog stanovišta, mnogo je važnije Miloševićevo prvo pojavljivanje na sudu 3. jula 2001. godine.

Ušao je u sudnicu nekoliko minuta pre deset sati, obučen u teget odeo, svetloplavu košulju i s kravatom na crvene, plave i bele pruge. Tokom pripremnog postupka sedeo je na stolici malo odmaknutoj od stola, s levom rukom na kole-

31 Vidi, na primer, Joseph Lelyveld, “The Defendant”, *The New Yorker*, 27. maj 2002; Gary J. Bass, “Milosevic in the Hague”, *Foreign Affairs*, maj/jun 2003; Tim Judah, “The Star of the Hague”, *The New York Review of Books*, sv. 49, br. 7, 25. april 2002; i Slavenka Drakulić, *Oni ni mrava ne bi zgazili*, prevela Rujana Jeger, Beograd: Samizdat B92, 2004. Kritički prikaz Haškog tribunala vidi u Peter Handke, *Rund um das Große Tribunal*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2003.

nu, a desnom na stolu. Ova poza, koja nije imala neko posebno značenje za publiku u svetu, bila je dobro poznata milionima ljudi širom bivše Jugoslavije. Vidali smo je prilikom televizijskih prenosa bezbrojnih sastanaka, partijskih kongresa i pregovora. Sto, stolica, publika: takvo okruženje bilo mu je omiljeno birokratsko bojno polje. Njegova poza je poručivala da on, iako sedi na mestu optuženika, zapravo kontroliše situaciju. Prve reči koje je izgovorio pred Haškim tribunalom bile su prkosne. Kad mu je sudija Mej predložio da razmotri mogućnost da uzme pravnog zastupnika, Milošević je odvratio da smatra da je tribunal lažan sud i da je optužnica lažna optužnica; tribunal je nelegalan jer ga nije ustanovila Generalna skupština UN-a i on neće imenovati advokata da ga brani pred jednim nelegalnim organom.³² Desetak minuta kasnije zasedanje se završilo i bele zavese su se bešumno spustile s druge starne staklene pregrade.

Tog dana tribunal je bio preplavljen novinarima. Oni su preneli Miloševiću izjavu kao izraz nepoštovanja suda, što je ona i bila, a zatim su, nemajući šta drugo važno da kažu, analizirali svaki detalj ovog istorijskog nastupa pred sudom, od optuženikove kravate do intonacije glasa sudije Meja. I pre svog prvog pojavljivanja pred sudom Milošević je javno dovodio u sumnju legitimnost tribunala i nagoveštavao da neće uzeti advokata. Međutim, svojim prethodnim eksplicitnim i implicitnim priznavanjem tribunala on je potkopao sopstvenu tvrdnju da je ovaj nelegitimman jer ga nije formirala Generalna skupština UN-a nego je ustanovljen na osnovu rezolucije Saveta bezbednosti. Prvo, on je 1995. godine potpisao Dejtonski sporazum kojim je okončan rat u Bosni. Član 10 ovog mirovnog sporazuma obavezuje potpisnike na punu saradnju s entitetima koji taj sporazum primenjuju, a u koje spada i Međunarodni tribunal za bivšu Jugoslaviju. Želeći da pokaže dobru volju, Milošević je sledeće godine odobrio izručenje Dražena Erdemovića istom tom tribunalu za koji je sad tvrdio da je nelegitimman.

Iako posmatrači širom sveta nisu mogli da razumeju zašto Milošević ne poštuje tribunal, smisao takvog ponašanja bio je sasvim jasan publici u zemljama bivše Jugoslavije. Miloševićeve reči upućene sudiji Meju odsečno su ponavljale izjavu pred sudom koja je imala najveći publicitet u istoriji socijalističke Jugoslavije. Gotovo nesvesno, ta publika je u njegovom obraćanju prepoznala pozivanje na jednu od ključnih epizoda iz rane političke karijere Josipa Broza Tita. Ona se spontano setila reči i situacije s kojima se sretala bezbroj puta: u pionirskim pričama, srednjoškolskim udžbenicima, istorijskim knjigama, dokumentarnim televizijskim

32 Transkripti sa suđenja Miloševiću dostupni su na veb sajtu Haškog tribunala: <http://www.un.org/icty>. Poslednji pristup 28. septembra 2006.

emisijama i, konačno, u popularnoj televizijskoj seriji iz osamdesetih godina. Ova epizoda postala je poznata pod imenom Bombaški proces koje joj je dao Titov biograf Vladimir Dedijer. Reč je o događaju koji se desio 6–7. novembra 1928. godine u sudu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu. Josip Broz, tada 36-godišnjak, njegovi stanodavci Andrija Božičković i Eva Koprivnjak, Evin brat Ignac Koprivnjak i Brozov saradnik Franjo Novosel optuženi su za posedovanje bombi i literature vezane za zabranjenu Komunističku partiju. Sudeći po novinskim izveštajima, proces je odmah zainteresovao javnost i sudnicu je zaposela publika sastavljena od radnika i studenata koji inače nikad nisu prisustvovali “buržoaskim suđenjima” (Dedijer 1980: 156). Josip Broz je saslušan drugog dana suđenja. Kad su ga pitali da li se oseća krivim, Broz je odgovorio:

Ja se ne ćutim krivim i ako priznajem ono, što me tuži D. O., jer ne smatram ovaj sud kompetentnim, već samo sud Partije. Priznajem, da sam član ilegalne Komunističke Partije Jugoslavije, priznajem, da sam radio na širenju ideja i propagirao komunizam, te prikazivao kakva se nepravda čini proletarijatu od buržoazije, sve to na konferencijama i sjednicama, te u razgovoru sa pojedincima. (Dedijer 1980: 164)

144

Tito nije pravi autor ove prkosne izjave. U stvari, on je citirao jedno od glavnih mesta iz kanona revolucionarne literature, romana *Mati* Maksima Gorkog iz 1906. godine. Nama su poznate ključne reči iz tirade koju junak romana, mladi radnik Pavle Vlasov izgovara pred carističkim sudom: “Ja sam se odrekao branioca, neću ništa da kažem, vaš sud smatram nezakonitim. Ko ste vi? Da li vam je narod dao pravo da nam sudite? Ne, nije vam ga dao! Ja vas ne poznajem!” (Gorki 1987: 290). Dakle, ta rečenica o međupravnosti glatko klizi iz pravne u književnu istoriju. Ali zatim se vraća prema pravu i ostaje zaglavljena negde u međuprostoru. Gorki je u bezbrojnim prilikama priznao da su mu kao uzori za junaka romana Pavla Vlasova i njegovu majku Pelagiju Nilovnu poslužili revolucionar iz stvarnog života Petar Zalomov i njegova majka Ana Kirilovna.³³ Kao i fiktivni junak Gorkog, Petar Zalomov je učestvovao u prvomajskim demonstracijama, uhapšen je i izveden pred sud. U novembru 1902. godine on je u sudnici u Nižnjem Novgorodu izjavio: “Ja sam se namerno priključio demonstrantima, ali se ne smatram krivim jer verujem da

33 O dokumentarnim izvorima vezanim za roman *Mati* vidi Katerina Clark, *The Soviet Novel: History as Ritual*, Chicago: The University of Chicago Press, 1981, str. 52–53; i Maksim Gor’kiĭ, *Polnoe Sobranie sochineniĭ. Tom 8: “Mat”*. *Rasskaz’i. Ocherk*, Moskva: Nauka, 1970, str. 462–477.

imam prvo da učestvujem u protestu protiv zakona koji, štiteći interese privilegovane klase bogatih, ne daju radnicima priliku da poboljšaju svoje životne uslove” (Zalomov 1985: 374).³⁴ Govorio je čitav sat. Njegov prkosni govor objavljen je u Lenjinovom časopisu *Iskra* i gotovo odmah je postao uzor revolucionarnog otpora. Međutim, Gorki u romanu nije samo parafrazirao ovaj govor. U svojim memoarima Zalomov kaže da je veliki pisac bio u dodiru s uhapšenim radnicima, da im je pomagao finansijski i da je čak čitao i “odobrio” nacrt govora koji je revolucionar pripremio za svoj prvi nastup pred sudom (Zalomov 1958: 108). U ovoj tački se pravo i književnost susreću na pola puta i ostaju u stanju polufikcije: pravo postaje fikcija, a književnost se preobraća u pravo.³⁵

Dakle, šta treba zaključiti iz ove međupravnosti koja snažno vuče suđenje Miloševiću unazad, u istorijske dubine radničkog pokreta dvadesetog veka? Kako treba razumeti ovaj performans u kojem Milošević citira Tita koji citira Gorkog (koji citira Zalomova koji citira Gorkog koji citira Zalomova koji citira Gorkog...)? Naravno, ima mnogo ironije u samoj ideji da jedan socijalistički birokrata ponavlja revolucionarni gest iz herojskih dana radničke borbe. Ima dodatne ironije i u činjenici da se ta ponavljanja oslanjaju na istorijski čin tako teško zagađen ideološkim intervencijama koje su sledile i koje su iz njega izbrisale sve tragove autentičnosti. To je zapravo niz kopija bez originala. Pa ipak, veoma bismo pogrešili ako ga ne bismo ozbiljno shvatili. Ne možemo odgovoriti na pitanje koliki je Miloševićev ulog u tom performansu a da se na zapitamo kakvu su korist od njega imali revolucionari poput Josipa Broza i Petra Zalomova? U redu, oni su koristili roman Maksima Gorkog, ali time su se upustili u pravno, a ne u književno tumačenje, a ono je, za razliku od potonjeg, kao što tvrdi Robert Kaver, “ili nastavak igre na terenu bola i smrti ili je nešto što je manje (ili više) od prava” (1992: 210). Bez obzira na razlike koje su postojale između revolucionarnog idealiste i agenta Kominterne, i Petar Zalomov i Josip Broz su se, pretvorivši pritvor u platformu za političku propagandu, izložili riziku da im bude nanesen bol ili da budu ubijeni.

145

34 Moj prevod s ruskog. Petar Zalomov je postao jedan od prvih socijalističkih folklornih heroja. Transkripti s njegovog suđenja štampani su na ovaj ili onaj način sve do raspada Sovjetskog Saveza.

35 Roman *Mati* postao je kanonsko delo socijalističkog realizma i stoga je funkcionisao kao zakon književnosti. Ne bismo pogrešili ako zaključimo da je on počeo da oblikuje sopstvene izvore. Dokumentarni materijal u vezi s porodicom Zalomov, uključujući i memoare, objavljen je u vreme punog zamaha socrealizma (od sredine 30-ih do kraja 50-ih godina) i ti narativi se u velikoj meri poklapaju sa socrealističkim narativima.

Iza ovog ideološkog nepoštovanja suda stoji logika po kojoj revolucionar (Zalomov, Vlasov, Broz) ne stavlja sebe samo izvan zakona nego i iznad njega. Čineći tako, on zauzima paradoksalan položaj u kojem se istovremeno nalazi u okviru i izvan zakona. Ovaj položaj je analogan položaju vladara koji, po Karlu Šmitu, “odlučuje o vanrednom stanju” (Schmitt 2005: 5). Ideološko nepoštovanje suda je skandalozan čin, ali ne zato što se time odbacuje legalnost, nego zato što se ona privremeno ukida, da tako kažem, odozdo. Kad ne priznaje zakon, Zalomov (Vlasov, Broz) ne pravi od sebe otpadnika od zakona, nego proroka koji nagoveštava dolazak novog zakona i kraj zakona kojem je nasilno podvrgnut. Najnovija tumačenja Šmitovog rada podstakao je Đorđo Agamben koji je povezao dve krajnosti zakona: golu moć suverena i goli život *homo sacera*.³⁶ Mada produktivno, ovo spajanje zamagluje značenje koje Šmit daje vanrednom stanju kao nečem što je nepredvidljivo, iznenadno, neočekivano; što je odstupanje od norme ili nije predviđeno zakonom; otuda, kao nečem što zakon ne prepoznaje. Nije reč o kršenju zakona, nego o kršenju koje je inherentno samom pojmu zakona: zakonskoj aporiji. U svom ranom tekstu “Kritika nasilja” Valter Benjamin prepoznao je u šmitovskom vanrednom stanju “apsolutnu revoluciju” kakvu je zastupao Žorž Sorel. U vezi s radničkim štrajkovima na prekretnici između dva veka, štrajkovima u kojima su se dešavali nasilni sukobi s vojskom i policijom, štrajkovima koji su se odvijali kao uvod u revoluciju, ukratko, štrajkovima sličnim onome koji je organizovao Petar Zalomov, Sorel je napisao da “niko ne može predvideti šta će se izroditi iz takvih sukoba” pa stoga “praksa štrajkova proizvodi pojam o katastrofičnoj revoluciji” (Sorel 2004: 78, kurziv moj).

Ono što se u prvim decenijama dvadesetog veka dešavalo u sudnicama u Zagrebu, Nižnjem Novgorodu i – možemo pretpostaviti – u mnogim drugim sudnicama širom Evrope direktan je sukob između, kako kaže Benjamin, nasilja kojim se proizvodi zakon i nasilja kojim se čuva zakon, pri čemu je prvo potvrda novih zakona, a drugo je sredstvo za postizanje nekakvog cilja ili ono što danas nazivamo čuvanjem reda. “Uspostavljanje zakona je uspostavljanje moći, i utoliko čin neposrednog ispoljavanja nasilja”, piše Benjamin (Benjamin 1974: 73). Zakonodavno nasilje nije katastrofično: ono će razgovarati sa sudijama, možda im malo i uvrnuti ruku i konačno ih naterati da iznova razmotre stvari i iskuju nove zakone. “Čistu neposrednu silu” ili “silu s one strane zakona” Benjamin upoređuje s božanskim nasiljem i pripisuje ga revoluciji kao “najvišoj manifestaciji čiste sile čoveka” (77). To

36 Vidi Giorgio Agamben, *Homo Sacer: Suverena moć i goli život*, preveo Mario Kopic, Zagreb: Multimedijalni institut i Arkzin, 2006, i knjigu istog autora *State of Exception*, preveo Kevin Attell, Chicago: The University of Chicago Press, 2005.

nije vrsta nasilja koja donosi zakone; to je nasilje koje znači kraj zakona. Kao i sâm zakon, ono krči put prema budućnosti. Pokazuje se, da upotrebimo Kaverovu formulaciju, da je legitimni cilj i revolucije i jurisdikcije proročki, a ne birokratski (186). Razlika između ta dva mosta koji vode ka budućnosti sastoji se u tome što je prvi utemeljen na tradiciji presedana, a drugi na obećanju. Ciklus nasilnih revolucija se završio, smrvljen pod težinom sopstvenih obećanja. One su dokazale da čisto revolucionarno nasilje, apsolutni prekid, uvek ostaje obećanje. Svako ostvarenje tog obećanja u istoriji svodi ovo božansko nasilje na nivo zakonodavnog nasilja. Nije dan revolucionarni pokret nije uspeo da iskorači iz zakona i priđe mu spolja. Njihovo najveće postignuće bilo je nasilni prekid vladavine prava koja je iznova uspostavljana već samim tim činom.

Dok pravosuđe postupa u skladu s presedanima, mediji postupaju po analogiji. Kao što smo videli, Haški tribunal je kao svoja dva jednako važna cilja postavio uspostavljanje i širenje pravde. Ova mešavina pravde i njene instrumentalizacije nanela je više štete nego koristi. Haški tribunal ne može sâm po sebi da spreči ratne zločine,³⁷ ali analogije čijem je ustanovljavanju doprineo stvaraju zamagljenu ideju o istoriji. Najupornija referentna tačka u tim analogijama jeste Ajhman s kojim su prvo Milošević, a onda Sadam Husein upoređivani. Međutim, Miloševićovo suđenje je, ako ga posmatramo od tačke do tačke, potpuno suprotno Ajhmanovom. Ta suprotnost postaje egzemplarna u sudskom performansu dvojice optuženih. Ajhman je bio pasivan i zaboravan, a zbog (proračunatog?) nedostatka lične volje i inicijative odavao je gotovo asketski utisak; Milošević je bio agresivan, dobro informisan, preteći. Prvi se opredelio za strategiju po kojoj su se zločini odvijali kao “delo države”, čime je prebacivao krivicu na one koji su bili iznad njega u hijerarhiji nacističke birokratije, a drugi je delovao kao država, poistovećivao se s njom i s “narodom” kojim je dotad vladao. Otuda se persona kojoj se sudilo razlikovala od optuženika. Oni su se toliko izmešali da su svi, uključujući i samog optuženika, odlučili da vide samo tu personu. Ova zbrka rezultirala je onim što Derida u svojoj egzegezi Benjaminove “Kritike nasilja” naziva aporijom neodlučnosti. On piše da “odluka koja nije prošla kroz iskušenja neodlučivog ne bi bila slobodna odluka, nego bi bila primena ili odvijanje proračunljivog procesa koji se može programirati. Ona bi možda bila legalna, ali ne i pravedna” (Derrida 963). Kad je “kaspin s Balkana” jednom stavljen u pritvor, ništa više nije moglo, a niko nije ni poku-

147

37 Primera ima mnogo, od etničkog čišćenja delova Hrvatske i Kosova naseljenih Srbima (1995. odnosno 1999) do Darfura.

šavao, da obuzda pravedničku groznicu.³⁸ Njegovo suđenje nikad nije došlo do praga neodlučljivosti, ali nikad nije došlo ni do konačne odluke. Najveći neuspeh suđenja ogleđa se u činjenici da je optuženik izašao iz sudnice nepromenjen. Percepciju Miloševića kao velikog kombinatora na Balkanu nije podržavao samo on lično nego su to činili i sud i mediji. Na kraju, “konačna pravda” je delovala kao *deus ex machina* u teatru Haškog tribunala. Jer nedostatak razrešenja i konačna neodlučnost ostavili su otvorena pitanja vezana za katastrofu Jugoslavije: ko ju je inicirao? ko ju je potpirivao? s kim se Miloševića rukovao i zašto? ko ga je podržavao pre nego što je nastala pravednička groznica? ko je i kakvu korist imao od te podrške? Pitanja su bezbrojna i odnose se na političare, institucije i organizacije kako u Srbiji tako i izvan nje, na području bivše Jugoslavije i u onom nejasnom entitetu koji nazivamo “međunarodnom zajednicom”. Pojam komandne odgovornosti na kojem se zasnivala optužnica potpuno je prikrio mrežu sporazuma, ugovora i saveza. To nije iznenađujuće: državno pravo je utemeljeno na ustavu, a međunarodno pravo na ugovorima. Pored toga, ovakav pristup bi izveo suđenje izvan sfere pravosuđa i uveo ga u sferu politike. A, kao što smo videli, Milošević je nastojao upravo to da postigne. Sa svoje strane, tužilaštvo je pokušavalo to da izbegne po svaku cenu. Zašto? Odgovor na ovo pitanje mogle bi nam dati knjige o međunarodnom pravu, ali, što je još važnije, i one koje se bave obrascem politike posle Hladnog rata, politike koja proizvodi i troši katastrofe kakva je raspad Jugoslavije. Ovaj pristup bi nam prikazao mnogo složenije pozorište nego što je opera koja je četiri godine izvođena u Haškom tribunalu i koja će ući u istoriju kao Slučaj br. IT-02-54-T, Tužilac Tribunala protiv Slobodana Miloševića.

Dok ovo pišem, Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju odbrojava svoje poslednje godine pa možda i mesece. Ako se ne desi nešto izuzetno, predviđeno je da se procesi u tribunalu okončaju najkasnije do 2010. godine. Dotad će on biti jedino međunarodno priznato sudsko ili političko telo u čijem nazivu stoji ime zemlje koja više ne postoji. Prestanak rada ovog tela označiće kraj njene katastrofe i njenog iskoraka u sferu izvan zakona.

38 Pisanje Petera Handkea i izjave mutnih organizacija kao što je Međunarodni komitet za odbranu Slobodana Miloševića previše su jednostrane i tendenciozne da bi mogle ponuditi ozbiljnu analizu procesa u Haškom tribunalu.

NAVEDENA DELA:

Arendt, Hannah

2000. *Eichmann u Jerusalimu*. S engleskog preveo Ranko Mastilović. Beograd: K.V.S.

Ben-Amos, Avner i Ben-Ari, Avner

1995. "Resonance and Reverberation: Ritual and Bureaucracy in the State Funerals of the French Third Republic". *Theory and Society*, sv. 24, str. 163–191.

Benjamin, Valter

1974. *Eseji*. Prev. Milan Tabaković. Beograd: Nolit.

Blanuša, Dragiša

2001. *Čuvao sam Slobodana Miloševića*. Beograd: Glas javnosti.

Cover, Robert

1992. *Narrative, Violence, and the Law*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Dedijer, Vladimir

1980. *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*. Zagreb: Mladost.

Derrida, Jacques

1990. "Force of Law: The 'Mystical Foundation of Authority'". *Cardozo Law Review*. Sv. 11, str. 921–1038.

2004. "Globalization, Peace and Cosmopolitics" u *The Future of Values: 21st Century Talks*, ur. Jérôme Bindé. Paris: UNESCO Publishing.

Drakulić, Slavenka

2004. *Oni ne bi ni mrava zgazili*. Prev. Rujana Jeger. Beograd: Samiudat B92.

Dorđević, Jovan

1966. *Uvod u ustavno pravo*. Beograd: Savez udruženja pravnika.

Dyzenhaus, David

1996. "The Legitimacy of Legality". *University of Toronto Law Journal*. Sv. 46, br. 129, str. 129–180.

1996. "Herman Heller and the Legitimacy of Legality". *Oxford Journal of Legal Studies*. Sv. 26, br. 40, str. 641–666.

Felman, Shoshana

2002. *The Juridical Unconscious: Trials and Traumas in the Twentieth Century*. Cambridge: Harvard University Press.

Gorki, Maksim

1987. *Mati*. Prev. Nikol Tomičić. Beograd: BIGZ.

- Meron, Theodor
1998. *War Crimes Law Comes of Age*. Oxford: Clarendon Press.
- Milošević, Slobodan
2006. Pismo Ministarstvu spoljnih poslova Rusije. Tanjug, 14. mart 2006.
1989. "Ova zemlja neće propasti". *Nin*, br. 1992, 5. mart 1989.
- Pejić, Bojana
1999. "Tito' ili ikonizacija jedne predstave" u *Novo čitanje ikone*, ur. Dejan Sretenović. Beograd: Geopoetika.
- Scharf, Michael P. i Schabas, William A.
2002. *Milosevic on Trial: A Companion*. New York: Continuum.
- Schmitt, Carl
2003. *The Nomos of the Earth in the International Law of the Jus Publicum Europaeum*. Prev. G. L. Ulmen. New York: Telos Press.
2005. *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, prev. George Schwab. Chicago: The University of Chicago Press.
- Skrozza, Tamara
2006. "Sahrana Slobodana Miloševića: miting pod lipom", *Vreme* br. 794, 23. mart.
- Sorel, Georges
2004. *Reflections on Violence*. Prev. T. E. Hulme i J. Roth. Mineola, NY: Dover Publications.
- Varro, Marcus Terentius
1938. *On the Latin Language*. Prev. Roland G. Kent. Cambridge: Harvard University Press.
- Zalomov, Petar
1958. *The Zalomov Family: Recollections and Documents*. Moskva: Foreign Languages Publishing House.
1985. *Žapreshenn'ie liudi*. Moskva: Pravda.